

FARKAS PÉTER

AZ ÁLLAM SZEREPÉVEL KAPCSOLATOS GAZDASÁGELMÉLETEK MÓDOSULÁSA A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁGOK NYOMÁN

2. rész

A tanulmány első része a Köz-Gazdaság 2017/2-es számában olvasható.

A közel évtizede depresszióban („szekuláris stagnálásban”) lévő neoliberális, azaz transznacionális monopolkapitalizmus, feltehetően – mint az 1970-es években – csak termelési módjának módosításával tud kilábalni jelen helyzetéből. Az állami mentőcsomagok révén azonban a korábbi neoliberális világrend fenntartásában érdekelt tőkéscsoportok szinte érintetlenek. Ezért korunk uralkodó ideológiái sem változtak sokat. A hegemon újklasszikus nézetek ugyan ideiglenesen elfogadták az állam elsősorban monetáris eszközöket alkalmazó stabilizációs szerepét, de nem sokat változtak. A neokeynesiánus iskolák képviselőinek (kiemelten Stiglitz, Krugman) hangja megerősödött, újra hangoztatják az állami költségvetési struktúrapolitika szerepét, de nem tartják reálisnak a hatvanas évek fejlesztő államához való visszatérést. A nemzetközi szervezetek is elmozdultak a reálgazdasági növekedést ösztönző gazdaságpolitika felé. A tanulmány most megjelenő második része először Jeremy Corbyn, brit munkáspárti vezér jelentős nemzetközi szellemi háttérrel készült koncepciózus gazdasági programját mutatja be. Ezután a magyar szakirodalomban fellelhető nézeteket ismertetjük a Janus-arcú mainstreamtől a rendszerkritikusakig.

5. A KAPITALIZMUS MEGÚJULÓ TERMELÉSI MÓDJA FELÉ? JEREMY CORBYN PROGRAMJA

A brit Munkáspárt elnökválasztásán, 2015. szeptember 12-én, az erősen baloldali Jeremy Corbyn, a szavazatok 59,5 százalékával, soha korábban nem látott, földcsuszamlásszerű győzelmet aratott. A „Népgyűlés” nevű mozgalom repítette a magasba, mely alulról szerveződött és a két legfontosabb szakszervezet – a Unite és a Unison – is támogatta. Corbyn „komoly változások mellett érvel gazdasági szempontból is. Azt ígéri, hogy szembeszáll a londoni City által képviselt pénziparral, helyreállítaná a politikai ellenőrzést a központi bank felett, elsöpörné a thatcheri ortodoxiát és újraállamosítaná a vasutat, ezzel együtt több közszolgáltatást. Anélkül, hogy (még 2015-ben – a szerző) nyíltan az uniós kilépés, a Brexit mellett tenné le a voksot, helyette egy ’szociális Európa’ kiépítéséről beszél. Erőteljesen kritizálja a Görögországgal szembeni eljárást és a transzatlanti szabadkereskedelmi szerződést (TTIP-t), amiről most egyezkedik Brüsszel és Washington” [Nunns, 2015, kiemelés a szerzőtől].

A Jeremy Corbyn jelenség előzménye a szociális fórum mozgalom és az ahhoz kötődő tudásközpontok működése,¹ továbbá ezektől nem egészen függetlenül, a közgazdasági szakirodalom egy részében bekövetkezett eltolódás a keynesi irányba. Az, hogy a szociális mozgalmakkal is szoros kapcsolatba lépett Joseph Stiglitz – pár nappal Jeremy Corbyn megválasztása után – a Brit Munkáspárt héttagú Gazdasági Tanácsadó Testületének tagja lett azt bizonyítja, hogy ma már a tudományos gondolatok is világméretben formálódnak és sok minden összefügg egymással. A testülethez tartozik többek között *Thomas Piketty* és *Mariana Mazzucato*. Utóbbi az elég nagy visszhangot kiváltott *The Entrepreneurial State* (2011) című könyv² szerzője, és az akkor még radikálisan baloldali görög Syriza kormány volt pénzügyminiszterének, a napjainkban az újbaldali európai mozgalmat (DIEM 25) szervező *Janis Varoufakis*nak tanácsadója.

Na de nézzük, hogy Jeremy Corbyn gazdasági nézetei mennyiben érintik az állam gazdasági szerepét, van-e közgazdaságilag tartható tartalmuk, mennyire megalapozottak és racionálisak?

Kiindulásként az teljesen nyilvánvaló, hogy a thatcheri ortodoxiával való szembehelezkedés és a központi bank feletti ellenőrzés visszaszerzése az állam lényegesen kiterjedtebb gazdaság szabályozó szerepét jelentené.

A Warwick Egyetem emeritus professzora, a neves *Robert Skidelsky* [2015] szerint a „Corbynomics-nak” vannak ugyan kritizálható elemei, de összességében komolyan kell venni.³ Skidelsky elemzése szerint Corbyn két alapvető javaslatot tesz a jelenlegi brit megszorító politikával szemben. Az egyik egy nemzeti beruházási bank létrehozása, melyet a magánszektor adókedvezményeinek és szubvencióinak eltörléséből származó költségvetési többletbevételből tőkésítenének fel. Ez nem extrém, nem is új – mondja Skidelsky –, gondoljunk az Európai Beruházási Bankra. A második új eszköz a „népi mennyiségi lazítás” („people’s quantitative easing”) lenne, amely tulajdonképpen egy infrastruktúrafejlesztési program, melyet az Angol Banktól felvett hitelekkel finanszíroznának.

1 A szociális Európa követelése szóhasználatában is megegyezik a szociális mozgalmakéval, melyek a kilencvenes évek vége óta jelentős tudományos háttérrel is felvonultatva, a mozgalom think tank-jeiként működnek (Samir Amin Trikontinentál Intézete (CETRI), Susane George Transznacionális Intézete, az európai közgazdászok Euromemorandum csoportja, melyben mi, magyarok is részt veszünk, ATTAC mozgalmak Tudományos Tanácsai, az Európai Balpárthoz köthető elméleti kutatói Transform hálózat és nemzetközi folyóirat, Immanuel Wallerstein stb.). A közszolgáltatások, a vasút újraállamosítása is az újbaldali brit civilmozgalmak követelése volt. Corbyn jelenlegi szárnyalásának előzménye, hogy London korábbi polgármesteréeként Ken Livingstone, a Brit Munkáspárt balszárnyának képviselője élesen antineoliberális és Kubával szimpatizáló tartalmú beszéddel nyitotta meg a több tízezer résztvevővel megtartott londoni 3. Európai Szociális Fórumot 2004-ben. S nemrég az új londoni polgármester, Sadiq Khan megválasztása is mutatja, hogy Britanniában van ereje az antirasszista és „haladó” mozgalmaknak.

2 Könyvében az innovációs folyamatokra, konkrét esetekre koncentrálna mutatja be, hogy az állam szerepe milyen fontos. Nem feltételül a nagyobb állam mellett érvel. A kevesebb adóbevétel esetén is jelentős szerep hárul rá a fejlesztésben, ami a gazdasági növekedés elősegítésének egyik legfontosabb eszköze.

3 Skidelsky a Brit Akadémia és a Lordok Házának tagja. Közvetlen politikai elfoglaltsággal nem nagyon vádolható, ugyanis az elmúlt években megfordult mind a két nagy váltópártban.

A közgazdasági racionalitása e javaslatoknak Adam Smith azon nézetéhez kapcsolódik – írja Skidelsky –, mely szerint „állami felelősség azon ’közművek és intézmények kiépítése és fenntartása’ amelyek ugyan nagyon hasznosak a társadalomnak, de nem hoznak profitot a magáncégeknek”.⁴ Azaz az államnak beruházási szerepe kell hogy legyen, és ennek összhatása kedvező lehet a költségvetésre – teszi hozzá Skidelsky. Továbbá a jelenlegi pangás, vagy közel pangás időszakában a megtakarítások nagy része készpénzben vagy rövidlejáratú államkötvényekben hever. Egy befektetési bank ezeket a „heverő” tőkéket infrastruktúrafejlesztést szolgáló kötvények kibocsátásával mozgósítaná. Még érdekesebb, még távolabb van az ortodox eszközöktől a „népi mennyiségi lazítás”. Az eddigi mennyiségi lazítások (QE) keretében a központi bankok államkötvényeket vettek át a bankoktól, az így forgalomba kerülő új pénzmennyiséggel akarták ösztönözni a magánkiadásokat. A vizsgálatok azonban kimutatták – még mindig Skidelsky gondolatait ismertetjük –, hogy e pénzek jelentős része a spekulációt fűtötte, nem a reálgazdaságot. Éppen ennek alternatívájaként javasolja Jeremy Corbyn, hogy a központi bank által nyomtatott új pénzt közvetlenül házépítő szövetkezők, helyi önkormányzatok, nemzeti vagy regionális beruházási bankok kapják.

Skidelsky legitimnek tekinti, hogy a költségvetési deficitet ne a részvénytőzsról, hanem inkább a központi bank kölcsöneiből finanszírozzák. Ráadásul Corbyn nem ortodox javaslata – a hagyományos mennyiségi lazítással ellentétben – nem növelné az államadósságot; ez nagy előnye. Ugyanis a központi bank passzíváinak (számszaki hitelfelvételének, a pénzmennyiségnek) növekedését ugyanakkora aktív (kinnlevőség az infrastruktúra befektetőknél) bővülése kísérné. (A hagyományos QE esetén adóbevételel próbálják a passzíva növekedését ellentételezni, de ez rendszeresen kevesebb bevételt hoz, mert a várható adóztatás miatt a lakosság az új pénz egy részét megtakarítja.)

Skidelsky szóhasználatával, a hagyományos QE az „egyes számú monetarizáció” („monetarisation one”), a nem ortodox QE a „második számú monetarizáció” („monetarisation two”). Utóbbit szerinte sem lehet *a priori* kizárni. Itt a példa: az Európai Központi Bank a szuverén állampapírok mellett már az Európai Bizottság és az Európai Beruházási Bank adósságleveleit, sőt egyes nagy cégek papírjait is felvásárolja.

Végül azért Skidelsky megjegyzi, hogy Nagy-Britannia (2015-ös) viszonylag gyors növekedési üteme mellett úgy tűnhet, nincs igazán szükség újabb állami hitelfelvételre, a piaci hitelfelvétel egyébként is közel nulla százalékos kamattal lehetséges. Mégis szükség van a QE kettőre. Először: a magánberuházások nagyon alacsonyok (11%/GDP), a növekedés iránti bizalmat meg kell erősíteni. Másodszor: az új módszer a brit gazdaságot a spekulációs gazdaság felől a reálgazdasági tevékenység felé terelné! Ugyanakkor ez a fajta erőforrás-bevonás egy beruházási bank javára erősen jelezne a piacoknak, hogy az új hitelfelvétel beruházások, és nem folyó kiadások finanszírozását szolgálja.

Vizsgált témánk, az állam szerepének lehetséges változása szempontjából *Jeremy Corbyn (valamint az USA-ban Berni Sanders) fellépése és számottevő politikai sikere a válság hatására változó közgazdasági és társadalomelmélet politikai erővé válását mutatja. Bár még nem ez a győztes politikai erő, de arra mutat, hogy a válság tapasztalata,*

4 Érdekes, hogy itt Smithre hivatkozik, nyilván ezzel erősíteni akarja érvelése meggyőző erejét a mai helyzetben. Keynes neve pedig itt nem is szerepel, pedig bizony nagyon erős az áthallás a nézeteihez.

az eddigi uralkodó gazdasági doktrína, a 2009 óta elhúzódó pangás, vagy pangáshoz közeli helyzet, a jövedelem differenciálódás, a jóléti állam kereteinek gyengülése stb. már a centrumországokban sem győzi meg a lakosság egy részét az eddig követett ortodox politika fenntarthatóságáról.

A Munkáspárt korábbi korifeusai azonban nem csatlakoztak ehhez a változó közhangulathoz. Ennek eredményeként az említett munkáspárti elnökválasztáson a neoliberalizmusnak tág teret adó, „harmadik utas” blairizmus teljes vereséget szenvedett. Képviselőjük, Elizabeth Kendall, a szavazatoknak csak 4,5 százalékát kapta.⁵ S ez éppen a neoliberalizmus (politikailag neokonzervativizmus) megingásának, jórészt a nagy válságnak és folyamányainak a következménye: „a ‚blairizmus’ akármilyen csillogónak is tűnt, olyan forrásokból táplálkozott, amelyeket a 2008-as válság teljesen kiszárított” [Skidelsky, 2015]. Ezt Paul Krugman is hasonlóan látja, megerősítette a New York Times-ban megjelent kommentárjában: „Corbyn párton belüli ellenfelei nélkülözni látszanak minden meggyőződést. És ez azt jelenti, hogy a Corbyn-jelenség oka nem a Labour támogatói egy részének a hirtelen baloldali fordulata, hanem a Labour mérsékelteinek szomorú erkölcsi és intellektuális összeomlása” [Krugman, 2015/a]. Azaz a neoliberalizmus kibontakozó válsága.

Ami pedig a gazdasági elitet illeti, egyelőre frontálisan elutasítják Corbyn (és a mögötte álló agytröszt) javaslatait, szinte személyes támadásnak tekintik pozícióik ellen. David Cameron miniszterelnök még a 2015-ös munkáspárti előválasztásokra reagálva rendkívül drasztikusan adta meg az alaphangot, szinte a terrorizmussal azonosította, kriminalizálta Corbynt: „A Munkáspárt jelenleg veszélyt jelent a nemzetbiztonságra, a gazdasági biztonságunkra, sőt a családokéra is” [Nunns, 2015].

Lezárásként álljon itt Skidelsky cikkének végkövetkeztetése: „Corbyn dicséretet érdemel, nem kritikát, mert a közvélemény figyelmét felhívta az állam fontos szerepére és tevékenysége finanszírozásának legjobb módjaira. Hogy ezért elmarasztalják, azt illusztrálja, hogy a mai politikai elit veszélyesen öntelt. Európa lakosainak milliói joggal félnek attól, hogy a jelenlegi gazdasági rend nem az érdekeiket képviseli. Mit fognak tenni, ha a tiltakozásukat egyszerűen figyelmen kívül hagyják?”

A 2016. júniusi Brexit szavazás eredménye frappáns igazolása Skidelsky figyelmeztetésének. S e folyamat feltehetően csak erősödni fog! Minden bizonnyal izmosodni fog az akár tőkeérdekeket is részlegesen korlátozó, fejlesztésorientált, szociálisan érzékenyebb irányzat. Amire persze akár szélsőjobbaldali akarnokrendszerek kiépítése, etnikai és polgárháborús ellentéték szítása lehet a válasz... A helyzet most tényleg „fokozódik”. Átmeneti korban élünk, amelyben a régi hegemon elméletek még nem veszítették el az anyagi alapjaikat, az új elméletek pedig még nem rendelkeznek elég gazdasági érdekhátterrel és elég konkrétsággal, „csak” egyre nagyobb tömegtámogatással. Hogy mennyire lesz radikálisan szociális a jövő modellje, az attól is függ, hogy mikor és milyen társadalmi erőviszonyok között történik majd az átbillenés az új korszakba.

5 2016-ban a munkáspárti elit, a párt alsóházi képviselőinek 3/4-e, megvonta a bizalmat Corbyntól. A tagság azonban a szeptemberi pártkongresszus idején 61,8 százalékos arányban újraválasztotta (ezúttal Owen Smith ellenében).

6. KETTŐS HANG A MAGYAR FŐÁRAMÚ SZAKIRODALOMBAN

Magyarországon elsőként valószínűleg *Simai Mihály* reagált a nagy globális válságra. Simai az elmúlt két évtizedben – a hazai mainstream egyoldalúan neoliberális kórusával szemben – egyszerre hangoztatta a piaci viszonyok és az állam jelentős, de változó irányú szerepének fontosságát [lásd pl. Simai, 2006]. A globális válság kitörése után, első megközelítésben, a korábbinál nagyobb hangsúlyt kapott nála a szabadpiac kudarc, ugyanakkor az állam várhatóan erősebb szerepe. Ezt írta: a válság „nyilvánvalóvá tette azt, hogy a piacgazdaság neoliberális ‚szabadpiaci’ modellje nem képes azoknak a problémáknak a kezelésére, még kevésbé megoldására, amelyek a világgazdaságban és számos nemzetgazdaságban kialakultak [...] Mindenekelőtt az állam szerepének újrafogalmazása és a keynesianizmus alapvető eszközrendszeréhez való visszatérés szükségessége került napirendre” [Simai, 2009: 19]. Hozzátette, hogy a jelenlegihez hasonló válságok elkerüléséhez és az új növekedési pályához „a mainál lényegesen szabályozottabb globális piaci rendszerre lenne szükség” [uo.: 22]. A multilaterális intézmények globális kormányzási szerepének szükségességét mindig is erősen hangsúlyozta Simai, erről könyvet is írt. S itt jött a fordulat az írásában. Az előbbi idézetek (a keynesianizmus várható erősödése és részben a globális kormányzás) ellenében, cikke végén, a válság utáni helyzetben a liberalizmus hegemoniájának fennmaradását jósolta: „Ez nem fogja természetesen a piacgazdaság végét jelenteni és az sem valószínű, hogy jelentős paradigmaváltás következne be az uralkodó, alapjában liberális politikákban és eszmeáramlatokban” [uo.]. Úgy gondolom, hogy ez a részleges ellentmondás magában a valóságban rejlik. Erről alább, a *Külgazdaságban*, 2010-ben megjelent körkérdésekre adott válaszok ismertetése után fejtem ki koncepciómat.

Nagyon érdekes, hogy ez az állam szerepével, a keynesi módszerekkel kapcsolatos kettős lelkületű alaphang a hazai közgazdászok nagy többségénél is megjelent, különösen azoknál, akik a válság előtt a neoliberális gondolat, a korlátozások nélküli szabadpiac elkötelezett hívei és propagandistái voltak.

Varázspalcának bizonyult ugyanis az állam szerepének megítélésében a globális válság kibontakozása, hirtelen elmélyülése, és az állami mentőcsomagok beindítása a Lehman Brothers csődje nyomán, 2008 szeptemberét követően. A mindaddig meglehetősen állami beavatkozás ellenes hangadó hazai szakirodalom egy szempillantás alatt a kényszeres valóság elfogadására, magyarázatára állt át azzal a megszorítással, hogy a válságelhárítást követően már a mentőakciók, állami gazdaságösztönző csomagok leépítését (exit) tartotta szükségesnek.

A magyarországi közgazdászok „krémjének” hirtelen váltását kitűnően bemutatták a *Külgazdaság* 2010. januári-februári számában a „Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról” [(2010: 26–129) cím alatt feltett kérdésekre beérkezett válaszok. A hozzászólók a válság hátterében immár többnyire inkább a piaci kudarcokra, de részben az állami szerepvállalás és piacreguláció zavaraira is utaltak. Elsőpró többségük (Ádám Zoltán, Antalóczy Katalin, Bod Péter Ákos, Chikán Attila, Csáki György, Gács János, Madarász Aladár, Muraközy Balázs, Nagy Katalin, Palócz Éva, Richter Sándor, Sas Magdolna, Várhegyi Éva) a nemzetközi trendnek megfelelően arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezúttal elkerülhetetlenek voltak az állami mentőakciók és keresletösztönző csomagok, melyek megmentették a világgazdaságot az összeomlástól. Sőt, ezen túlme-

nően – jobboldaliként és baloldaliként számon tartottak egyaránt – azt állítják, hogy középtávon, a többség szerint pedig hosszabb távon sem lehet visszatérni teljesen a neoliberalis paradigmához, az állami szerepnek a gyakorlatban és az elméletekben is nagyobb terepe lesz.

Azoktól idézünk, akik a folyóirat kérdéseire válaszolva közvetlenül is szóltak a közgazdasági elméletekről és az állam szerepéről. *Ádám Zoltán* szerint „a Lehman Brothers csődje, bár rendkívüli megrázkódtatást okozott a világgazdaság egésze számára, paradox módon nagyban hozzájárult a válságkezelés sikeréhez, mivel áttörte a nagyarányú állami beavatkozással szembeni ideológiai gátakat” [uo.: 68]. Azt írja, hogy úgy tűnik, a kapitalizmus nem egészen bízható a kapitalistákra. „Valószínűsíthető, hogy a következő évek, évtizedek nem a szabad versenyen alapuló kapitalizmus reneszánszát hozzák majd el” [uo.: 71]. *Antalóczy Katalin* megállapítása: „Válság idején – *John Maynard Keynes* óta – jellemzően szinte minden modellben (*Milton Friedman* monetáris ellenforradalma ellenére) jelentősen megnő az állam szerepe. Ami a jelenlegi krízis kitérését követően egyértelműen új: az állami beavatkozás mérete, gyorsasága és kiterjedése” [uo.: 74]. *Bod Péter Ákos* egyaránt beszél a piaci és az állami kudarcokról, sőt a neoliberális nézetek lehetséges érveiről is, de összegző végkövetkeztetése szerint: „Az a liberalizációs, privatizációs, versenyelvű nemzetközi ethosz, amelyet a WTO, IMF, OECD és egy sor hasonló szervezet képviselt (és jórészt ki is kényszerített) az elmúlt időszakban, aligha tud visszaállni a világgazdaságban” [uo.: 80]. Szerinte ugyanakkor a nagy állami szerepből idővel ki kell lépni, s ennek kapcsán jegyzi meg: „Mind a közgazdasági elmélet, mind a gyakorlati gazdaságpolitika világában bizonyára izgalmas viták korszakába lépünk, a korábbi „fősodor” több ágra bomolhat” [uo.: 81]. *Chikán Attila* szerint is „a válság legalább annyira kormányzati, mint piaci kudarc” [uo.: 82], de „a piac nem tud egészségesen működni erős szabályozás nélkül, s ez a szabályozás a mai történelmi helyzetben, a mai ismereteink szerint az állam feladata” [uo.: 81]. *Csáki György* – *Williamson*ra is hivatkozva – azt állítja, hogy az elmélyült válságban a washingtoni konszenzus, általában véve pedig „a közgazdaság-tudományban és a gazdaságpolitikai gyakorlatban egyaránt abszolút domináns szerepet betöltő neoliberális főirány bukása fejeződik ki” [uo.: 83]. Bevallom, nem pontosan értem *Madarász Aladár* fő üzenetét, mely szerint a gazdasági döntéshozók a 30-as évek eleji nagy válság nyomán „szerencsénkre tanultak valamit a történelemből, megértették és alkalmazták *Keynes* és *Friedman* leckéjét. A keresletösztönzés, az aktív fiskális politika szükségességét a gazdaság további zuhanásának megállítására és a likviditás bővítését, a monetáris expanziót a teljes pénzpiaci összeomlás megakadályozására” [uo.: 101]. A fő gazdaságpolitikai mentőeszközök valóban ezek, de hogy jön ide *Friedman*, aki még rendkívüli helyzetekben sem adott ilyen tág teret az államnak és a pénzügyi lazításnak – kérdezem én recenzensként (szerző). *Madarász* is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy e beavatkozásokkal „még koránt sincs megoldva a válság következményeinek felszámolása” [uo.: 101]. *Muraközy Balázs* a reálgazdaságra koncentrálna, a válság kapcsán *Schumpeter* kreatív rombolás elméletének fontosságát emeli ki. Hangsúlyozza, hogy az intézményi tényezőknek, pl. a munkaerőpiaci politikának és a versenyt befolyásoló eszközöknek, azaz az állami gazdaságpolitikának, fontos szerepe lehet a struktúrapolitikában. Más összefüggéseket is vizsgálva lényegi következtetése: „Mindebből az következik, hogy a gazdaságpolitikában szerepet kellene kapniuk a hosszú távú, a gazdaság dinamikáját figyelembe vevő szempontoknak is” [uo.:

105]. *Palócz Éva* szerint is szükség volt a mentőstratégiákra, „Keynes nevét a zászlóra tűzve óriási állami mentőcsomagokat állítottak össze” [uo.: 109]. Ugyanakkor aggódik, hogy az állami szerep leépítése nem lesz könnyű. Szavai közvetve a gazdaságelméletek jövőjére is értelmezhetőek. Megállapítja ugyanis, hogy egyrészt a gazdasági szereplők gyorsan hozzászoknak az állami támogatáshoz, másrészt előrelátóan leszögezi, hogy „a gazdasági növekedés a közeli években még nagyon törekeny marad, s a válság előtti évek gyors növekedése feltehetőleg még jó ideig nem tér vissza. Ezért különösen nagy lesz a kísértés az állami támogatások fenntartására” [uo.: 112]. *Sas Magdolna* azt írta, hogy „a gazdasági válság többféle úton-módon mutat rá az állami szerepvállalást és a gazdasági növekedést érintő, az utóbbi években uralkodónak számító közgazdasági gondolkodás-mód problémáira [...] A válságkezelés gyakorlata a kormányzati szerepvállalást illetően is szembemegy eddig megcáfolhatatlannak hitt nézetekkel, egyfajta katalizátorként hathat a közgazdasági gondolkodásra. A válság által előhívott tapasztalatok, lépések mind az állam gazdaságfejlesztő funkcióját, szerepvállalásának mértékét és mikéntjét, mind pedig nemzetközi szerepét illetően új elemeket emeltek a figyelem középpontjába. A kisebb állam, a piacnak a lehető legnagyobb mértékben teret hagyó állam koncepciója is megkérdőjeleződik, s ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebb az igény a kormányzatok nemzetközi együttműködése iránt bizonyos területeken. Egyes közgazdászok már a válság előtt is hangot adtak kételyeiknek ezeken a területeken, így a krízis nem kiváltotta, hanem inkább csak felerősítette ezeket a véleményeket” [uo.: 116-117]. Szerintem *Sas Magdolna* értékelése megalapozott.

És most legyen szó az itt idézettek gondolkodásában meglévő kettősségről, dichotómiáról! *Miközben az előbbi idézetekben többségük az állami szerep elengedhetetlen megerősödéséről nyilatkozik, legalábbis a neoliberais korszakhoz képest, ennél is nagyobb hangsúllyal és terjedelemben – de különböző határozottsággal – szólnak a válság után kialakult jelentős állami szerepvállalás leépítésének szükségességéről, és ennek esélyeiről.* Patikamérlegre téve meg lehet magyarázni, hogy a válság nyomán kialakult „túl erős” állami beavatkozás visszaszorítása még nem jelenti a neoliberais korszak teljes visszatérését, de szerintem lényegét tekintve nem erről van szó. Megítélésem szerint *a kettősség, a keynesianizmus felé hajlás és az ugyanezen eszmei-gyakorlati áramlattól való távolságtartás látens ellentmondása abból adódik, hogy bár immár nem azonosulnak teljesen a szerzők a neoortodox korszak dogmaival, nem is tudnak teljesen elszakadni azoktól. Mindennek háttérben pedig arról van szó, hogy valójában átmeneti korban élünk. A kapitalizmus régi, neoliberais működési modellje már nem tudja kezelni a saját maga által felhalmozott problémákat⁶ – a válság, illetve pangáshoz közeli helyzet elhúzódása is erre utal. Ugyanakkor a válság, a „teremtő pusztítás” – éppen a beavatkozások hatására – még nem volt olyan mély, hogy az új korszakhoz szükséges erőviszonyokat, új beruházási ciklust, új technikai korszakot, módosult termelő módot útjára engedje.⁷ A felesleges tőkehegyek, „buborékok” még itt tornyosulnak, sőt egyre nőnek. Az átmeneti, ellentmondásos*

6 Ezt szinte szó szerint Immanuel Wallerstein fogalmazta így meg.

7 A jelen dolgozat 1. sz. pontjában hasonló érvekkel magyaráztuk a neoliberais „új klasszikus” elméletek, főleg a monetarizmus szinte változatlan hegemóniáját is.

kor különböző gondolatokat hoz össze a korábban inkább a szabadpiacban bízó elméleti makroökonómák gondolkodásában.

Szerintem tehát ezért foglalkoztatta az állam nagyobb szerepét a válságban és részben azt követően kényszerűen elfogadókat az „exit”, az állami szerep visszavonásának problematikája (elsősorban pl. Antalóczy Katalint, Palócz Évát, Várhegyi Évát), ami végül is egyfajta egybehajlás Karsai állammal szemben szkeptikus hozzáállásával. A *Külgazdaságnak* nyilatkozók közül *Karsai Gábor* volt az egyetlen, aki elkerülte, hogy a mentő- és stabilizáló csomagok szükségességéről nyilatkozzon. Szerinte – igaz elsősorban a politikai elitre utal – színvonaltan a vita a „neoliberális” korszakról (Karsai tette idézőjelbe a neoliberális szót e gondolatánál). Magyarországot helyezve a vizsgálat fókuszába azt állítja, hogy „a féktelen állami költekezésen alapuló gazdaságpolitika” vezetett a válsághoz. Megrója a piacellenesség térnyerését és a „patrióta” gazdaságpolitika jelszavának átvételét. Szerinte a globális válság bennünket legfeljebb hitelfeltevő pozícióinkban érint, ezért a versenyképesség növelése érdekében éppenséggel az állami szerep csökkentésére van szükség [uo.: 97-98].

A következő években már nem voltak nagy és látványos, közvetlen protekcionista és termelésösztönző beavatkozások (pl. roncsprémium, Fogyassz amerikai árut! kampány, acélipari dömping eljárás), s legfeljebb a WTO konform protekcionizmus és IMF által támogatott mennyiségi lazítás erősödött (lényegében csakis a centrumországokban). Ezért az a nézet került előtérbe a magyar mainstream szakirodalomban, hogy ami most folyik – bár vannak új jelenségek is – az nem nevezhető posztneoliberális korszaknak.

Szalavetz Andrea pl. jelentős mennyiségű nemzetközi szakirodalom feldolgozásával arra a következtetésre jutott, hogy a 2008-as válságot követően az állami beavatkozások, azon belül az iparpolitikai lépések – egyes rövid távú állami akciók lecsengése után – lényegileg nem sértik a WTO által meghatározott liberális kereskedelmi szabályokat és nem lépnek túl a neoliberálisnak tartott válság előtti korszakban kialakult állami szerepvállalásokon. Az iparpolitika fő iránya továbbra is a korábbi mainstream által is legalizált területekre, az emberi tényezőre, a fenntarthatóságra, a tudományra, technológiára és innovációra koncentrál, illetve minden beavatkozást így igyekeznek csomagolni a kormányzatok. A fejlett és a jellemzően intervencionalistább feltörekvő országok pedig a termelési célú értékláncokban meglévő közös érdekeltységük alapján jutnak konszenzusra. Ez tehát nem új „developmentalizmus”, nem új fejlesztő állam, hanem lényegileg az eddigi iparpolitika folytatása [Szalavetz, 2015].

Inotai András *Az állam szerepe a 21. században* címmel jelentetett meg tanulmányt. Mint ahogy a helyzet is átmeneti és ellentmondásos, az ő véleményében is érződik az említett kettősség; ez szövegszerűen is jól bemutatható. Az egyik oldalról szükségszerűnek tartja az állami beavatkozás erősítését a válság és az egyensúlyi zavarok, szociális következmények miatt, másrészt azonban nem tartja reálisnak a visszatérést az államkapitalizmus korábbi korszakához. Határozott kijelentést tesz: „A kapitalista rendszer túléléséhez elkerülhetetlenül szükség volt az azonnali és közvetlen állami beavatkozásra a pénzügyi válság után” [Inotai, 2015: 60]. Magyarozatként ez szerepel: „Két évtizednyi neoliberális trend után a hangsúly újra az állami beavatkozás szükségességén, sőt kívánatosságán van a gazdasági növekedés érdekében. Nyilvánvaló, hogy ennek fő oka a gazdasági és pénzügyi krízis és a széleskörű meggyőződés, hogy a válságot csak az államok ismételt közvetlen beavatkozásával lehet kezelni. [Uo.: 59]. Érdekes és fontos

kiegészítést fűz mindehhez. Az állam erősödő szerepének magyarázatában a válság mellett a globalizáció általános folyamatait, magát a liberalizációt is megemlíti. A nemzeti szintű játékszabályok ugyanis szerinte nem voltak elegendőek a gazdasági és pénzügyi folyamatok ellenőrzéséhez, kézbe tartásához. „Nem egyeztek meg hatékony nemzetközi kontroll-mechanizmusokban, és főleg nem működött ilyen nemzetközi szinten” [uo.: 60]. A továbbiakban leszögezi, hogy különösen a vesztesek, az új gazdasági nacionalisták, a szociális kohézió erősítését célul tűző erők lépnek fel az állami szerep növelése érdekében. Végül ő is ellenpontoszza az állam újra növekvő szerepéről mondottakat. Erőteljesen hangsúlyozza, hogy: „a visszatérés a nemzeti szintű államkapitalizmushoz messze nem felel meg a 21. század realitásainak” [uo.: 60]. Elméleti összegzésében pedig egyfajta közbülső álláspontot foglal el. Ezt írja: „A közgazdasági elmélet az állami beavatkozást tekintve úgy érvel, hogy a piacok tökéletlenek, és ezt a hiányosságukat az államnak kell orvosolnia. Ugyanakkor az érem másik oldala az, hogy – mint számtalan példa bizonyítja – az állami beavatkozás egyéb tökéletlenségeket szokott okozni, a legtöbb esetben magasabb gazdasági és társadalmi költséggel, mint a piaci tökéletlenség” [uo.].

Egy korábbi írásában Inotai még egyértelműbben zárta, egységesítette a pozícióját, eklektikus modellt jósolt: „Vegyes modellek fognak kialakulni, amelyek megőrzik a liberalizmus több elemét, de erősítik az állam és a nemzetközi szervezetek szabályozó-irányító szerepét, miközben változatlanul önálló, sőt esetenként erősödő tényezőként vannak jelen a transznacionális társaságok a világpolitika és világ gazdaság jövőjét meghatározó döntési folyamatokban” [Inotai, 2010: 91].

A legválságosabb éveket követően, talán később, mint Inotai, de Csaba László is hasonló irányban mozdult el, mint a többi hangadó közgazdász. Szerinte az új helyzeteket, „töréspontokat nem lehet a korábbi korszakot általánosító keretben értelmezni” [Csaba, 2014: 48]. Im már elégtelennek tartja a főáramú, gyakran a valóság tényeit nem eléggé tükröző, matematikai modellekbe zárkozó „neoklasszikus szintézist”. Kritizálja annak módszertani (modellezési) zártságát, helyteleníti, hogy ez az amerikanizált irányzat uralkodik a felsőfokú oktatás tananyagaiban. Ez nagyon radikálisnak tűnik, de végül kiderül, valójában nem igazán nagy az elmozdulás. Csaba László ugyanis a többieknél pontosabban meghatározza, hogy miféle közgazdaságtant tart megfelelőnek a mostani, általa posztválságosnak nevezett szakaszban. Neki is egyfajta egyrészt-másrészt elmentmondás az álláspontja. Ezt írja: „a modern közgazdaságtan egészét tagadó radikális irányzatokkal szemben a sokszólamú – jórészt a neoklasszikus szintézisen kívüli, de annak eredményeit is beépíteni képes –, szélesebb közelítésekhez érdemes csatlakoznunk” [uo.: 66, a kurzív az eredetiben, a bold kiemelés a szerzőtől]. Végül pedig még konkrétabban kimondja, hogy a leginkább irányadó a világháború után Németországban kialakult ordoliberalizmus lehet. Ezt az állam szerepe szempontjából így jellemzi: „Az ordoliberalizmus felfogásában nem kétséges, hogy a *minimális állam szorgalmazása* nemcsak tudatlanság, hanem *káros* is. Hiszen a szétetés mellett az állam kudarca alapozza meg legtöbbször a piac kudarcát is. Ugyanakkor az erős állam *nem az ügyintéző, beavatkozó, okvetetlenkedő közigazgatás, az egyedi panaszok politikai kezelésének megfelelője, hanem ennek ellentétét* jelenti. Támogatja a munkapiac rugalmasságát, de nem annak deregulálását [...] Hasonlóképp elismeri a pénzügyi közvetítés mélységének jelentőségét, de immár nem hisz a pénzpiacok önszabályozó képességében. A gazdasági

eredmények szociális kiegyenlítése [...] *is a siker mércéi közé sorolandó*” [uo.: 142, kiemelések az eredetiben]. Arra azonban nem tér ki Csaba László, hogy a nagy ordoliberalis teoretikusok (*W. Eucken, W. Röpke*) meglehetősen liberális nézetei valójában soha sem valósultak meg, helyettük *Alfred Müller-Armack* professzor szociális piacgazdaság koncepciója, majd az *Ludwig Erhard* kancellár nevével fémjelzett „szervezett kapitalizmus” vált irányadóvá (utóbbiakban az eredeti ordokapitalizmus már inkább csak távoli, halványuló hivatkozási alap volt).

A neoliberalis államszerep felfogás hadállásait a magyar szakértők közül leginkább védelmezők között van *Magas István*. Nem foglalkozik azzal, hogy sok tekintetben sikeres volt legalább negyedszázadig az állami keresletösztönző és anticiklikus politika, továbbá a fejlesztő állam is a feltörekvő félperifériákon. Ezt írja: „A keynesi-kahni típusú kereslet és – a remélt – outputbővülési hatás csak nagyon speciális feltételek mellett működik (kis importhányad, zártabb gazdaság, költségvetési egyensúlyi feltételek), és ráadásul időben erősen elnyújtva [...]” [Magas, 2012]. Nem igazán elemzi, hogy az eddigi világgazdasági, illetve szabályozási rend milyen szerepet töltött be a válság kitörésében és azt sem, hogy mennyiben teremtett a válság új helyzetet. Inkább azt hangsúlyozza, hogy a világválság immár megszűnik, ezért „olyan, a rendszert, a piacgazdaság (vagy ha jobban hangzik, a kapitalizmus) világméretű hálózatait alapjaiban felforgató és az államot, mint tartós tulajdonost és méretében is növelő gazdasági szereplőt jogaiban visszahozó lépéssorozat viszont nem lesz” [Magas, 2010]. Rövid távon részben igaza van ebben, hisz a 2008 előtti érde- és erőviszonyok egyelőre lényegileg megmaradtak, de azt mégiscsak látni kell, hogy az állam szerepe pl. az USA-ban is nőtt az elmúlt évtizedekben is, most a válság nyomán még inkább. Újra és újra ismétlem, mert fontos és nem elfogadott: még távolról sem vagyunk túl a nagy válságon – melyet éppen a soha nem látott méretű állami beavatkozásos mentő- és gazdaságösztönző csomagok odáznak el.

A főáramúak mellett szólni kell a jelenleg domináns neoliberális világgazdasági renddel szemben inkább keynesi, vagy részben marxi aktív állami szerepet támogató közgazdasokról. A kevésbé radikálisok felől az egyre rendszerkritikusabbak felé haladunk.

Kőrösi István hosszú évek óta foglalkozik az állam lehetséges gazdasági szerepével. Sok ilyen tárgyú írásából itt és most egy olyanból idézünk, amelyben kifejezetten a válság hatásaival összefüggésben elemzi a „fejlődést generáló állam” lehetőségeit [Kőrösi, 2012]. Azért használja a fejlesztő állam helyett ezt a kifejezést, mert szerinte nem magában az állam valósítja meg a fejlesztést, hanem a fejlődés irányának ösztönzésével hat. Ahogy írja: „az állam hármass klasszikus szerepe (allokáció, redisztribúció és stabilizáció) mellé negyedikként – a válság nyomán is – fontossá vált a fejlesztést generáló szerepe” [uo.: 50]. A nemzetközi szakirodalomban is egyre gyakrabban megjelenő nézetet képviseli: „*az állam gazdasági szerepvállalásának sikerességében nem az újraelosztás mérete a döntő, hanem funkcióinak jó betöltése és összehangolása*” [uo.: 61]. Ugyanakkor a policy mix szükségességéről szól, de azt is konstatálja, hogy az államok mozgástera a globalizációban szűkül.

Szanyi Miklós, a jelen kutatási program vezetője, közvetlenül a válság kirobbanása után arra a következtetésre jutott, hogy *egyszerre van szó pénzügyi, termelési és rendszer-válságról*, „*együttal súlyos károk érték a neoliberális gazdaságfilozófiai felfogást*” [Szanyi, 2009/a: 9–11, a 11. oldalon szereplő idézetben a kiemelés az eredetiben is]. A rendszer-problémát jórészt piachibára, ugyanakkor részben a gazdaságpolitika hibájára és az in-

tézményrendszer rossz működésére vezeti vissza [uo.: 34]. Az 1929-33-as krachtól eltérő mai válságkezelést így jellemzi: „most a kormányok nemzeti és nemzetközi szinten is az akkorival homlokegyenest ellenkező keresletlénkítő illetve válságmenedzsment politikát folytatnak. Állami megrendelésekkel, közösségi beruházásokkal, lényegében *keynesi eszközökkel próbálják mérsékelni* a visszaesést, miközben masszívan megindult az állami beavatkozás a bajba jutott bankszektor és a nagyvállalati kör megsegítésére” [uo.: 23, kiemelés az eredetiben]. Ami pedig a válság hosszabb távú gazdaságpolitikai hatásait illeti, óvatosan fogalmazott: „*Nem tudni még, hogy a mostani válság olyasfajta csomóponti válság-e, amely nagyobb műszaki-gazdasági paradigmaváltásokhoz kapcsolható*” [Szanyi, 2009/b: 110, kurzív az eredetiben]. Szanyi 2013-ban érintette a *fejlesztő állam* problematikáját. Jogosan hangsúlyozta, hogy már a válságot 10-15 évvel megelőzően ismét erősödött a szelektív kormányzati beavatkozás. Következtetése meglehetősen semleges: „a pragmatikus szemlélet ebben a kérdésben hasznosabb, mint a steril elméleti tételek hangoztatása, akár az egyik, akár a másik oldal véleményének érvényesítése” [Szanyi, 2013: 148]. Fontos, hogy Szanyi a *struktúrapolitikát, iparpolitikát* is a fejlesztő állam feladatai között tartja számon.

Érdekes *Palánkai Tibor* hozzáállása. A válság kapcsán nagyon kemény az álláspontja: „több szempontból is felmerülnek a formációs problémák, vagyis tekinthetjük a jelenséget *társadalmi-gazdasági modellválságnak* (a globális kapitalizmus adott modellje működési zavarának, ha úgy tetszik, kudarcának) is” [Palánkai, 2009: 77, kurzív az eredetiben]. Másutt azt írja, hogy bebizonyosodott: a szabadpiaci kapitalizmus fenntarthatatlan [uo.: 89]. Miután részletesebben elemzi a kapitalizmus működési és az államok szabályozási kudarcát, majd a szociális különbségek tőkeérdekek által hajtott növekedését, a várható társadalmi formációt körvonalazza. Szerinte a jövő társadalmában a vállalkozás szabadságát csak „nagy körültekintéssel” [uo.: 92] korlátozzák, miközben „alulról jövő demokratikus struktúrák kiépítése” [uo.: 91] útján a társadalmi érdeket beintegrálják. *Az állam szerepéről ezt írja*: „ma a nemzeti állam rendelkezik azokkal a legitim intézményi jogi, és szabályozási eszközökkel, amelyek nélkül hatékony szabályozás nem valósítható meg. Mégis – teszi hozzá – hangsúlyosan társadalmi szabályozásról kell beszélni” [uo.]. Ugyanakkor egyfajta kételyt is megfogalmaz: „sokkal súlyosabb kérdés, hogy a kapitalizmus mennyiben képes a magán és a társadalmi érdek összehangolására” [uo.]. Végül azt is hozzáteszi, hogy a „globális szabályozott piaci kapitalizmus modellje látszik járható útnak” [uo.].

Csáki Györgytől a *Külgazdaság* körkérdése kapcsán már idéztem. A válaszadók közül ő jelentette ki a leghatározottabban, hogy az eddig uralkodó neoliberális főirány megbukott, s ő egyáltalán nem kereste a szabadpiaci viszonyokhoz való visszatérés módozatait. Egy másik publikációjában még egyértelműbben megerősítette az azóta (még) nem teljesen igazolódott kijelentést: „Ebben a válságban *elenyészett az a neoliberális mainstream*, amely – a reagani és thatcheri gazdaságpolitika, tehát az 1980-as évek legeleje óta – a minimális állam, dereguláció, felelősségteljes piaci magatartás 'szentháromságára' épített” [Csáki, 2009/a]. A válság által okozott fordulat irányát tekintve határozottan keynesi az álláspontja. Szerinte egyrészt a válságkezelés és a kormányzati szerep átértékelődése miatt akár a „nagy kormány”, a több reguláció és a köztulajdon sem tűnik ördögtől valónak. A fentebb újra és újra felemlített nézetbeli (egyben helyzetbeli) ket-tősség azonban – halványabban, de – nála is megjelenik: „abban természetesen biztosak

lehetünk, hogy a válságból való kilábalás nyomán *a jelenlegihez képest* csökken majd az állam gazdasági szerepvállalása, de aligha lesz visszatérés a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának viszonyaihoz!” [Uo.]. Magát neokenesiánusnak tartja, mert a klasszikus keynesi rendszer ma már nem tartható fenn. Az ő vezetésével a válságról folyt kutatás zárókötetének pedig az a fő üzenete, hogy a fejlesztő állam – elsősorban a fejlődő országokban – valójában megállta a helyét. Az általa szerkesztett kötet előszavának első mondatában ezt írja: „A fejlesztő állam sikerei nyilvánvalóak – a kilencvenes évek tapasztalatai alapján immár a Világbank szakértői számára is egyértelmű,⁸ hogy a fejlesztő állam adekvátabb válaszokat adott és ad a modernizációs kihívásokra, mint a neoliberais főirány” [Csáki, 2009/b]. A Világbankra hivatkozás azonban abból a szempontból elhamarkodott volt, hogy a tudományos elemzések következtetései, pl. az általa hivatkozott kiadvány ellenében, a nagy profitmaximalizáló tőkeközpontok érdekeitől hajtva, az IMF és a Világbank lényegében a Washingtoni Konszenzus követelményeit kéri számon változatlanul a fejlődő és félperifériás országokon (lásd Görögországot).

Szentes Tamás akadémikus egy lépéssel még távolabb van a mainstreamtől. A válságot elemző könyvében azt hangsúlyozza, hogy távolról sem csak pénzügyi válságról, s nem csupán gazdasági válságról, hanem *a piaci modell egészének válságáról, a profit-hajszája és az emberi szükségletek kielégítésének összeegyeztethetlenségéről* van szó. A következőket írja a szerintem mélyenszántó összegzésében: „Ma valójában nemcsak a világgazdaság, hanem *a gazdasági fejlődés eddigi útja*, a fejlett országok által bejárt és másoknak mintául szolgáló modellje is válságát éli, fenntarthatatlanná és követhetlenné vált [...] *A piac működésének, törvényeinek, következményeinek és hatásainak a [...] túlterjeszkedése* nemcsak azt jelenti, hogy a gazdasági tevékenységnek a valós emberi szükségletek kielégítése helyett a mindenáron profitszerzés a célja, hanem azt is, hogy *minden a piac törvényeinek rendelődik alá* (a kultúra, a tudomány, sőt az erkölcs és maga az emberi test is)” [Szentes, 2009: 171-172, kurzív az eredetiben]. Ami az állam szerepét illeti, ebben a megközelítésben azt nehezményezi, hogy az államnak ma csupán az a feladata, hogy kiszolgálja a magánvállalatokat, és háttérbe szorul a szociális, ökológiai szerepe [uo.: 179]. Szentes egyetlen ideológiához sem köti le magát. A liberalizmus és a szocializmus eszméjéből is építkezne, bár mindkettő lejáratta magát [uo.: 191-192]. Szerinte az emberiség jövője attól függ, hogy eljut-e „olyan *globális kormányzás* kialakításához, amely a világ civil társadalmának képviselete alapján és annak ellenőrzése alatt [...] képes (piackonform eszközökkel) *világszinten szabályozni* a gazdasági folyamatokat, ellensúlyozni a világpiacon kedvezőtlen nemzetközi hatásait, vagyis kifejleszteni a 'szociális piacgazdaság globális rendszerét' egy világméretű jóléti rendszerrel együtt” [uo.: 210]. Ez a megfogalmazás már kevésbé kemény, mint az előbbi szó szerinti idézet, de Szentes mindenesetre egy globálisan regulált, keynesi típusú, talán azon is túlmutató, a profitmaximalizálással akár szembemenő, a lakosság érdekeit előtérbe helyező új humanus világrendben, új modellben reménykedik. Szerintem helyesen érzékeli, hogy a régi világrend modellválságát csak egy globálisan működő, embercentrikus, humanista működési-termelési mód oldhatja fel. E tekintetben azonban nem lép túl a kapitalizmu-

8 Lásd: World Bank, 2005.

son (bár erőteljesen hangsúlyozza a tulajdonviszonyok szerepét a világgazdasági egyenlőtlenítő viszonyokban, lásd szóban forgó könyve 134. oldalát). A nagy kérdés éppen az, hogy a kapitalizmus vastörvényei, profitcentrikus érdekviszonyai között milyen mértékben van erre az új embercentrikus modellre lehetőség?

Szalai Erzsébet szociológus-közgazdász még egy fokkal radikálisabb. Szerinte a válság nyomán „*még markánsabbá vált az újkapitalizmus ama immanens sajátossága, hogy felfalja a humán és ökológiai erőforrásokat – és ezáltal önmagát*” [Szalai, 2009: 220, kurzív az eredetiben]. Szimptomatikusnak tartja, hogy alig nő a munkatermelékenység, kimutatható a humán erőforrások mentális leépülése. A válság ugyanakkor nem volt annyira mély, hogy a tőkeuralmat megingassa. Sőt, a transznacionális társaságok a saját válságukkal zsarolták az államokat, alkuerejük tovább nőtt. Idézett írásában a feleslegessé váló, megélhetés nélküli munkanélküliekre, a jövedelmi differenciákra, környezetünk kizsigerezésére utal, majd a túltermelésről, az államok által is elősegített buborékokról, kipukkadásokról, a recesszióról szól. A helyzet paradoxonának tartja, hogy az államok válságkezelő beavatkozása, bankmentő akciói nélkül az egyenlőtlenység, munkanélküliség és a szegénység még nagyobb lenne [uo.]. Immanuel Wallersteinre hivatkozik, aki szerint már régen a kapitalizmus utolsó fázisában vagyunk. A jövőt illetően *három forgatókönyvet* vázol fel. A pesszimista szerint a ma is hegemon nemzetközi nagytőke valamiféle világkormányban intézményesíti hatalmát. Ennél valószínűbbnek tartja, hogy a „nemzetköziesülési” folyamat egy időre leáll. Az ellentmondások azonban e két variánsban újra fokozódhatnak. A harmadik szcenárió egy *globális zöld New Deal*. Ez jelentős állami szereppel, redisztribúcióval, a civilmozgalmak és a munkásmozgalom bevonásával jár. A zöld fordulat adekvát formájának a vegyes gazdaságot tartja, közösségi termelési szerveződések változatos formáinak kiterjesztésével [uo.: 231].

Artner Annamária egy a *Népszabadságban* folyt vitába kapcsolódva érintette legkövetlenebbül a válság és az állami szerep kapcsolatát. E disputában – Artner megfogalmazásában – a neoliberális és a „humanista”, az igazságosság és méltányosság alapján az államot és az emberi közösségeket is a gazdálkodás aktív alanyának és céljának tekintő nézőpont” (Artner, 2012) ütközött. Az alapkérdést így teszi fel: hogyan lehetséges, hogy a világgazdasági válság és „a barbár költségvetési megszorítások (‘kevesebb államot!’) kontraproduktivitásának bizonyítékaival, lázadások, háborúk és polgárháborúk fenyegető árnyékában, a neoliberális elmélet még mindig tartja magát? [...] Természetesen úgy, hogy súlyos érdekek fűződnek hozzá. A monetáris-neoliberális elmélet szerint a piacon kívül nincs, nem lehet semmi. A piac pedig működik magától, mint a pinty, az államnak legfeljebb segítenie kell, mint Magas István írja, a ‘fizetőképes túlkereslet’ megtalálásában’ és ‘elindításában’. Ez az elmélet a megmerevedett hierarchiájú világgazdaság erős nemzetgazdaságait, nagy vállalatait szolgálja [...] Nemzetközi piacra van szükségük, amihez viszont elengedhetetlen, hogy velük szemben ne támasszon konkurenciát az államok szabályozó-újraelosztó-termelő tevékenysége [...] Jól jön ez az elmélet a saját – egyébként anno a rendszeralternatíva demonstrációs hatására kiépülő – ‘jóléti’ államok lebontásában is, pl. az adók csökkentése, a munkaerőpiaci szabályozás leépítése révén” [Artner, 2012]. S bár „a globális kapitalizmus válságával a monetarista-neoliberális elmélet is válságba jutott, és egyre-másra vitatják tételeit”, azért „a monetarista-neoliberális elmélet a globális kapitalizmus adekvát elmélete” [uo.]. Ezzel tulajdonképpen azt támasztja alá Artner, hogy a kríziskezelő állami beavatkozások ré-

vén a válság még nem volt elég mély a korábbi korszak fő ideológiáinak, azon belül a neoliberalizmusnak elsöpréséhez, a globálisan módosult, vagy egészen más termelő mód beindításához.

Farkas Péter, azaz jómagam szerint „az USA – a hivatalosan hirdetett és másokon számon kért neoliberális (az erősek előtt piacnyitást biztosító washingtoni konszenzus) elveivel ellentétben az elmúlt évtizedekben *policy mix-et, azon belül anticiklikus kereslet-tösztönző és likviditásteremtő eszközöket, esetenként protekcionizmust is alkalmazott, főleg 2000 és 2002 között*” [Farkas, 2009: 138, kiemelés az eredetiben]. S persze még határozottabban ezekhez az eszközökhöz nyúlt a 2007-2008-ban kibontakozott válság megfékezése érdekében.⁹ Ugyanakkor, a máig sem rendeződött nagy válság mélységéhez és ma is megoldhatatlannak látszó elhúzóadásához (a depressziós hajlamhoz, a tovább fúvódott, az immár teljes összeomlás nélkül valószínűleg megszűnhetetlen buborékokhoz – értsd a felesleges tőkehegységekhez) mégiscsak a fennálló kapitalizmus ciklikussága és neoliberális világrendje vezetett. Ebben a nemzetközi gazdasági viszonyokra (szelektíven, lásd pl. agrárpiac) alkalmazott szabadpiaci érdekmódelben az „egyensúlyi anomáliák ellenére sem szabályozták az állami gazdaságpolitika eszközeivel a globális feszültségek enyhítése érdekében a transznacionális cégek és a befektető-kockázati társaságok tevékenységét” [uo.: 140]. Ebből a kettősségből is adódik a következtetés: „*az állami beavatkozási keynesi lépéseket a fejlett országok elsősorban maguk számára teszik lehetővé [...] miközben a gyengébben fejlettektől szinte változatlanul a neoliberális Washingtoni Konszenzus elveit kéri számon (pl. az adósságok kezeléséért cserébe) [...] Ez bizony – a meztelen gazdasági érdekekből adódó – kettős mérce*” [uo., kiemelés az eredetiben].¹⁰ Egyetértek Simai Mihály [2006] és Szentés Tamás [2006] válság előtt is megfogalmazott értékelésével, mely szerint a 21. század kapitalizmusában az állam szerepe nem gyengül, de részlegesen más feladatokra koncentrálódik. Az ő elemzéseiket is figyelembe véve írtam: „*Az állam történelmi szerepe szerintem öt területen nyer jelentőséget és egyben módosul korunk kapitalizmusában: (a) a piaci folyamatok 'externáliáinak', külső hatásaik kezelésében; (b) a társadalmi működési rend védelmében, a társadalmi 'egyensúly' érvényesítésben; (c) a nemzetközi gazdasági versenyfeltételek biztosításában; (d) a piaci kudarcok hatásainak kivédésében; (e) a széles értelemben vett társadalmi és gazdasági infrastruktúra fejlesztésében és a közszolgáltatások fenntartásában*” [Farkas, 2007: 244–248, Farkas 2010: 228–233].¹¹ Ami az állam jövőbeni szerepét illeti, három scenárió

9 Itt is felidézünk, mert kevesen tudják, hogy az Egyesült Államokban az éves állami költségvetési terveket mindmáig a jó öreg keynesi modellek alapján alakítják ki, s hogy az állami költségvetés GDP-hez viszonyított aránya 10 százalékponttal emelkedett a hetvenes és a 2010-es évek között.

10 Joseph Stiglitz a válság kitörése kapcsán megfogalmazott hasonló véleménye szerint a washingtoni konszenzus az instant kapitalizmus receptjét javallja a fejlődő országok gazdasági bajaira – privatizációt, deregulációt, a költségvetési kiadások csökkentését és az infláció leszorítását. A harmadik világ vezetői pedig gyakran megfogadják a tanácsot. Holott a „piaci fundamentalizmus” doktrínáját sokszor még leghangosabb hívei sem érvényesítik a gyakorlatban [Stiglitz, 2008]. Egyébként pedig „a liberalizmus-neoliberalizmus az erősek, az alávetés érdekeinek ideológiája – ezt már a XIX. század második felétől tudjuk Friedrich Listtől, az akkoriban feltörekvő Németország neves közgazdászától” [Farkas, 2009: 140].

11 Az állam közvetlen tulajdonosi és vállalkozói szerepe a jelenlegi átmeneti korszakban egyelőre nem erősödik. A válság során államosítással megmentett pénzintézeteket reprivatizálták, a termelő cégekben a mentő-

lehetséges. Ezt írtam még 2009-ben: 1. Ameddig a válság nem mélyül el újra, addig tompított neoliberális modell következik, a korábbinál kicsit erősebb bankfelügyelettel, piackontrollal. A centrumokban a válság „görgetése” érdekében némileg tovább erősödik az állam szerepe a gazdaságszervezésben és gazdaságösztönzésben is. A perifériákra azonban továbbra is jórészt a neoliberális politikát fogják erőltetni („feltételelességül” szabni). 2. A válság újabb jelentős elmélyülése, egy valódi gazdasági összeomlás esetén *egy, a multilaterális szervezetek szerepét is növelő, globális keynesiánizmusba hajló modell* is elképzelhető, bár a vállalati szinten vett profitérdek ennek erősen ellentmond. A fejlesztő állam (developmental state) legalitást kapna. A szociális és környezeti fenntarthatóság bizonyos mértékig előtérbe kerülne. És van egy 3. modell is, mely csak hosszabb távon, az új mélyválságot követő társadalmi krízisek, esetleg háborúk nyomán válik talán lehetségessé: *a szociális/szocialista/fenntartható modell*. Jelentős állami szerep és feltehetően többszektörű gazdaság mellett az egyéni és kollektív „szociális és gazdasági jogok”, továbbá környezetünk szigorú védelme válik elsődlegessé. Ez azonban inkább csak hosszú távú vízió [Farkas, 2009: 144-145 alapján].

Valójában e modellek sokfajta változata, kombinációja jöhet létre.

ÖSSZEFOGLALÁS

Átmeneti korszakban vagyunk. A hetvenes években kezdődött neoliberális (transznacionális monopolkapitalista) korszaknak még nincs vége, pedig olyan csomópontválsághoz érkezett a kapitalizmus, amelyből csak működési módjának megváltoztatásával tud kilábalni. Már nem tudja kezelni saját eszközrendszerével a saját maga által felhalmozott ellentmondásokat [Wallerstein, 2010], de még nem érték meg az új ipari forradalom termelékenységét növelő feltételei, az ennek kibontakoztatásához szükséges termelő mód változások. A 2007-2008-ban kezdődött és újra elodázott válság eddig még nem oldott meg semmit, a buborékok (tőketúfelhalmozás), aránytalanságok, adósságok, társadalmi igazságtalanságok tovább duzzadnak. *A neoliberális világtrend fenntartásában érdekelt legnagyobb tőkecsoportok érintetlenek, azok a szegmensei is, amelyek parazita módon a pénzügyi luftballonból, az értékteremtő folyamatok megcsapolásából gyarapodnak.* Az új korszak hajnalán (korszakváltásnál) vagyunk, de még nem tudhatjuk, hogy az milyen új események hatására, mikor következik be, s pontosan milyen irányú lesz.

E helyzetnek megfelelően korunk uralkodó ideológiai sem változtak sokat az új nagy válság ellenére. Az „új klasszikus”, neoliberális iskolának a piac egyensúlyi működését hirdető, és az állam szerepét elvető ideológiája szinte töretlen. Glóbuszunk majdnem minden egyetemén lényegileg a standard közgazdaságtant tanítják. Már csak azért sem kell sokat változnia ennek az ortodox közgazdaságtannak a válságmentő állami csoma-

csomagok ellenében megszerzett állami részvénytöredékeket a mentőhitelek visszatörlesztése során leépítették. A fejlett országok állami tulajdonú termelő szektora a GDP 5-15%-át állítja elő, a beruházási kiadásai a GDP arányában pedig 2,5-5%-ot tesznek ki, azaz a teljes beruházások 15-20%-át [Lásd: Farkas, 2010: 225, és 232.]. Ebben az írásomban elemeztem a *három fejlett piacgazdasági modell – európai, amerikai és japán – sajátosságait az állam gazdaságpolitikai szerepét tekintve.*

gok ellenére, mert a legmarkánsabb ága, a monetarizmus mindig is befogadta az ideiglenes állami beavatkozások lehetőségét. Az új klasszikus iskola követőinek egy része, különösen az állami apparátusban dolgozók (élükön Ben Bernankeval), a 2008-as nagy válság után már elfogadta a kiterjedtebb monetáris lazítást, sőt az ideiglenes állami költségvetési költsékezést is. Ez utóbbit tekintve azóta – a relatív konszolidáció után – vissza-koztak, vagy keményítették álláspontjukat.

A neoliberalizmus korszaka a hetvenes évektől *nem hagyta érintetlenül* a korábbi, állami szerepvállalásos-újraelosztásos eszméket valló *keynesi alapú elméleteket*. Egyre többen elfogadták a piac önszabályozó lehetőségeit, inkább csak a monetáris politika, az állam piacreguláló szerepe, „21. századi” lehetőségei körül folyt a diskurzus. A 90-es évek végi perifériás (ázsiai és dél-amerikai), majd a 2001-es *válság egyes elméleti szakemberekben tovább csökkentették az állam lehetséges szerepével kapcsolatos meggyőződést*, mert a válságot az állam kudarcaként élték meg. Ez volt érezhető a fejlesztő állam, a fejlődéselméletek, általában a neokeynesi elméletek háza táján.

Valójában azonban a válságok hátterében ezúttal is a kapitalizmus termelési ciklus-mechanizmusai álltak, ugyanakkor a korábbinál hosszabb ciklusok, a válságelodázás, válsággörgetés mögött a pénzügyi lazítás és túlfelhalmozás (monetary overhang), a spekuláció és az ezzel járó hatalmas általános buborékosodás húzódott meg. A legkiválóbbak, mint *Joseph Stiglitz*, ezt ismerték fel (és ezért a bekövetkező válság sem volt meglepetés számukra). A 2007-2008-tól *mutatkozó nagy válság, visszaesés, majd stagnálás* a neokeynesiánusokban megerősítette a meggyőződést, hogy *a gazdasági szerepvállalásos állam nem halott*. A radikálisabbak, a fejlesztő állam koncepció és a fejlődéselméletek korábbi képviselőinek többsége újra jobban hangoztatni kezdte, hogy az államnak gazdasági struktúrát modernizáló, technikai haladást segítő, ipari fejlődést támogató és infrastruktúrafejlesztő szerepe lehet. Az óvatosabb neokeynesi irányzatok képviselői – mint *Paul Krugman* – elsősorban az állami költségvetési költsékezés és a laza monetáris politika fontosságát emelik ki a válságkezelésben és a gazdasági növekedés elősegítésében. Összességében azonban egyik irányzat elmozdulása sem volt különösebben markáns, mert mindenki tudja, hogy egyrészt a legfejlettebb országok is eladósodottak, másrészt az (egyelőre) alapján véve neoliberális világrendben a kis és perifériás országok mozgástere kicsi. Továbbá tudják, hogy a kiterjedt államszerep „politikai relevanciája” ma szűk. Jelenleg a neokeynesi irányzatok közül a radikálisabbak sem tartják lehetségesnek a klasszikus ázsiai tervező és redisztributív modellt, a klasszikus fejlesztő állam teljeskörű visszatérését.

Végül *Nagy-Britannia* politikai folyamatai – részben az alulról jövő népmozgalmak hatására – úgy alakultak, hogy a jelentősebb állami szerepet szükségesnek tartó irányzat (*Jeremy Corbyn*nal) elsőprő győzelmet aratott a munkáspárti elnökválasztáson. A *Corbyn* jelenség *Nagy-Britanniában* és *Bernie Sanders* hasonló, haladó vonalának megjelenése az USA-ban, a Demokrata Pártban, a kapitalizmus jelenkori átfogó csomópontválságának (sokoldalú krízisének), a lakosság egy része kiábrándulásának a terméke (mint ahogy a veszélyes jobboldali-radikális eszmék jelentkezése is sok országban). Bár a brit Munkáspárt megerősödött, lehet, hogy a gyakorlatban egyelőre nem tör át ez a keynesi államszerepet vizionáló tendencia a globális tőkeérdeken, a nagy társaságok érdekvényesítő képességén, de ha pl. a 2007-2008 óta húzódó globális válság újra elmélyül, újabb alternatívák nyílhatnak. Szélsőjobboldali, haladó polgári vagy/és akár radikáli-

sabban baloldali tendenciák is felszínre kerülhetnek – akár párhuzamosan is a különböző országokban.

Ami a magyar szakirodalmat illeti, a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan – természetesen – több árnyalata van. A korábban a piaci elveket mereven követő főirány képviselői – kevés kivételtől eltekintve – immár elfogadják a válságmentés állami formáit, de többségüket legalább ennyire foglalkoztatja a visszatérés a válság előtti piaci kapitalizmushoz (az exit). Vannak továbbá a neoliberais világtrend végét hangoztató, keynesi típusú állami szerepet vizionáló közgazdászok, bár a mai erőviszonyok között ők sem tartják reálisnak az ázsiai fejlesztő állam visszatérését. Egyik csoportjuk ugyanakkor a szabadpiac (versenypiac) általuk feltételezett egyensúlyteremtő mechanizmusaihoz is ragaszkodik. Az állam nagyobb szerepét és a tiszta piaci logikát összeegyeztetni kívánók „következetlensége” – megítélésünk szerint – a mai összetett, ellentmondásos átmeneti korszak sajátosságából, ellentmondásosságából adódik. Mellettük olyanok is vannak, akik eljutnak az általános rendszerkritikához, a kiterjedtebb állami szerepet és felelősséget a profithajza korlátozása mellett összekötnék az osztályadalmi szociális és ökológiai feladatokkal. A legradikálisabbak pedig a távolabbi jövőben lehetségesnek tartják a profitmaximalizáláson alapuló világtrend megváltoztatását, a közösségi-szociális és ökológiai érdekek előtérbe kerülését.

A kézirat lezárásnak időpontja: 2016. július.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antalóczy K. (2010): „Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról.” *Külgazdaság*. 54(1-2): 74–77.
- Artner A. (2012): *Kit szolgáljon a közgazdaságtan?* Népszabadság. http://nol.hu/velemeney/20120830-kit_szolgaljon_a_kozgazdasagtan_-1328815. Letöltve: 2016.03.26.
- Artner A. (2015): *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ádám Z. (2010): „A válság és az állam: mi történt, mi várható és hogyan érinti mindez Magyarországot?” In: *Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról*. *Külgazdaság*. 54(1-2): 68–74.
- Bergh, A. – Henrekson, M. (2011): *Government Size and Growth: A Survey and Interpretation of the Evidence*. Research Institute of Industrial Economics, Stockholm. <https://journalistsresource.org/wp-content/uploads/2011/08/Govt-Size-and-Growth.pdf>. Letöltve: 2016.03.26.
- Bod P. Á. (2010): „A hirtelen jött állami aktivitás okai, indokai, és kilátásai. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról.” *Külgazdaság*. 54(1-2):77–81.
- Chang, H. (2014): *Why did Britain's political class buy into the Tories' economic fairytale?* The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/oct/19/britain-political-class-tories-economic-fairytale>. Letöltve: 2016.03.26.
- Chikán A. (2010): „Piac vagy állam? Piac és állam! In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról.” *Külgazdaság*. 54(1-2): 81–83.

- Cingano, F. (2014): *Trends in income inequality and its impact on economic growth. OECD Social, Employment and Migration Working Papers* No. 163 Letöltve: 2016.03.26.
- Csaba L. (2014): *Európai közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csáki Gy. (2009/a): „És mi lesz a válság után?” *Élet és Irodalom*. 53(19)
- Csáki Gy. (2009/b): „A fejlesztő állam – új felfogásban. A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi szakirodalmában.” In: Csáki Gy. (szerk.) *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Csáki Gy. (2010): A válságról és az állami szerepvállalás újraértékeléséről. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*. 54(1-2): 83–91. o.
- Evans P. (2014): “The Developmental State. Divergent Responses to Modern Economic Theory and Twenty-First-Century Economy.” In: Michelle W. (szerk.) *The End of the Developmental State?* Routledge, New York.
- Farkas P. (2002): „A gazdaságelméletek az állam és a piac szerepéről, hatásuk a gazdaságpolitikára, kiüresedésük.” In: Farkas P. *A globalizáció és fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai*. Aula Kiadó, Budapest.
- Farkas P. (2007): „A „fejlesztés-gazdaságtan” előretörése.” In: Farkas P. – Fóti G. (szerk.) *Háttéranyagok a magyar külstratégiához I. kötet. Magyarország globális környezete 2020-ig*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet – Center for EU Enlargement Studies, Budapest.
- Farkas P. (2009): „A jelenlegi világgazdasági válság jellegéről. (Egy nem neoliberais vázlat.)” In: Magas I. (szerk.) *Világgazdasági válság 2008-2009. Diagnózisok és kezelések*. Aula, Budapest.
- Farkas P. (2010): „Az állam gazdaságpolitikai szerepének újraértékelése.” In: Magas I. – Kutasi G. (szerk.) *Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Farkas P. (2011): „Mégis szükség van gazdaságszervező államra?” *Gazdaság és Társadalom*. 3(2): 39–60.
- Farkas P. (2012): „A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb okairól. A pénzügyi egyensúlytalanságok és a modell.” In: Farkas P. – Meisel S. – Weiner Cs. (szerk.) *Elvesztett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. Tanulmánykötet Fóti Gábor kollégánk emlékére*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest.
- Fine, B. (2006): “The Developmental State and the Political Economy of Development.” In: Jomo K. S. – Fine, B. (szerk.) *The New Development Economics. After the Washington Consensus*. Tulika Books and Zed Books, New Delhi, London.
- Gilpin, R. (2004): *Nemzetközi politikai gazdaságtan. A nemzetközi gazdasági rend értelmezése*. Budapest Center for International Political Economy (BUCIPE), Budapest.
- Hettne, B. (1995): *Development Theory and the Three Worlds*. Longman, England.
- Hoós J. – Lóránt K. (2000): *Összefoglaló tanulmány a magyar SAPRI kutatásokról*. Sokszorosított kézirat. Magyarországi SAPRI Koordinációs Iroda, Budapest.
- IMF Communications Department (2016a): *Communiqué: G20 Finance Ministers and Central Bank Governors Meeting*. <http://www.imf.org/external/np/cm/2016/041616.htm> Letöltve: 2016.03.26.

- IMF (2016b): *World Economic Outlook 2016 April: Too Slow for too long*. Washington D. C. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/pdf/text.pdf>. Letöltve: 2016.03.26.
- Inotai A. (2010): A „fenntartható kapitalizmus” felé. In: Magas I. – Kutasi G. (szerk.) *Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Inotai, A. (2015): “The role of the state in the 21st century.” In: *How much state in the economy?* Central and Eastern Europe Development Institute, Warsaw. <http://ceed-institute.org/upload/files/960fd53a30ea5907d765107ac3557853.pdf>. Letöltve: 2016.03.26.
- Karsai G. (2010): cím nélkül. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, LIV. évf., január–február, 97–98. o.
- Kósa A. (2014): Nobel díjas közgazdász olvasott be Orbán illiberális államának. *Heti Világgazdaság* http://hvg.hu/gazdasag/20141110_Nobeldijas_kozgazdasz_olvasott_be_Orban. Letöltve: 2016.03.26.
- Kőrösi I. (2012): „A fejlődést generáló állam lehetőségei és korlátai az elhúzódó válságproblémák közepette.” In: Farkas P. – Meisel S. – Weiner Cs. (szerk.) *Elveszett illúziók. A világgazdaság tartós válságáról. Tanulmánykötet Fóti Gábor kollégánk emlékére*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest.
- Krugman, P. (1991): *Geography and Trade*. Leuven Univerity Press and MIT Press, Leuven, Belgium and Cambridge, Massachusetts.
- Krugman, P. (2009): “Averting the worst.” *The New York Times*. http://www.nytimes.com/2009/08/10/opinion/10krugman.html?_r=0. Letöltve: 2016.03.26.
- Krugman P. (2012/a): “Economics in the Crisis.” *New York Times*. https://krugman.blogs.nytimes.com/2012/03/05/economics-in-the-crisis/?_r=2. Letöltve: 2016.03.26.
- Krugman P. (2012/b): *Elég legyen a válságból! Most!* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krugman, P. (2015/a): Labour’s Dead Center. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/09/14/opinion/paul-krugman-labours-dead-center.html?ref=opinion>. Letöltve: 2016.03.26.
- Krugman P. (2015/b): Why Am I A Keynesian? *New York Times*. https://krugman.blogs.nytimes.com/2015/06/06/why-am-i-a-keynesian/?_r=0. Letöltve: 2016.03.26.
- Madarász A. (2010): Válságok és vélemények. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, 54(1-2): 99–102. o.
- Magas I. (2010): „Kapitalizmusok – válságok – értelmezések.” In: Magas I. – Kutasi G. (szerk.) *Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Magas I. (2012): *Teremtésmítoszok*. <http://nol.hu/velemeney/20120824-teremtessmitoszok-1327473>. Letöltve: 2016.03.26.
- Mazzucato, M. (2011): *The Entrepreneurial State*. Demos. http://oro.open.ac.uk/30159/1/Entrepreneurial_State_-_web.pdf. Letöltve: 2016.03.26.
- Muraközy B. (2010): Válság és versenykorlátozás. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, LIV. évf., január–február, 102–106. o.

- Nunns, A. (2015): Munkáspárt, balra át! – Corbyn jelenti a reményt. *Le Monde diplomatique magyar kiadás* http://www.magyardiplo.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1981%23Itemid=48. Letöltve: 2016.03.26.
- Olson, M. (1987): *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Palánkai T. (2009): „Gondolatok a jelenlegi világgazdasági válság természetéről.” In: Miszlivetz F. (szerk.) *Eredeti válságfelhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Savaria University Press, MTA Politikai Tudományok Intézete, Szombathely – Budapest.
- Palócz É. (2010): Hol a kijárat? Gondolatok az exitstratégiáról. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, LIV. évf., január–február, 109–112. o.
- Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York.
- Posner, R. (2009/a): *The Failure of Capitalism. The Crisis of '08 and the Descent into Depression*. Harvard University Press, Cambridge.
- Posner R. (2009/b): “Seven questions for Richard Posner.” *The Economist*. http://www.economist.com/blogs/democracyinamerica/2009/06/seven_questions_for_richard_po. Letöltve: 2016.03.26.
- Ricz J. (2015): *Fejlesztő állam – egy letűnt világ nyomában?* MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest. <http://mek.oszk.hu/16000/16029/?from=rss>. Letöltve: 2016.03.26.
- Romer, P. (1990): „Endogenous Technological Change.” *Journal of Political Economy*. 98(5): 71–102.
- Saraswati, J. – Fine, B. – Tavasci, D. (2013): *Beyond the Developmental State: Industrial Policy into the Twenty-first Century*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Sas M. (2010): cím nélkül. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, LIV. évf., január–február, 116–119. o.
- Simai M. (2006): „A „láthatatlan kéz”, az állam és a globalizáció.” *Köz-Gazdaság*. 1(1): 47–62.
- Simai M. (2009): „Napjaink globális válságának előzményei és potenciális következményei.” *Köz-gazdaság*. 4(1): 13–24.
- Skidelsky, R. (2009): *Keynes: The Return of the Master*. Allen Lane, London.
- Skidelsky, R. (2015): “Why we should take Corbynomics seriously.” *Guardian*. <https://www.theguardian.com/business/2015/aug/19/corbynomics-why-we-should-take-it-seriously>. Letöltve: 2016.03.26.
- Smith, A. (1937): *The Wealth of Nations*. Random House, New York.
- Stiglitz, J. E. (2003): *A globalizáció és visszasságai*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Stiglitz, J. E. (2005): *A viharos kilencvenes évek. A világ eddig legprosperálóbb tíz évének új története*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Stiglitz, J. E. (2008): *írásának ismertetése a Financial Times német kiadásából*. <http://nol.hu/archivum/archiv-504466-301370>. Letöltve: 2016.03.26.
- Stiglitz, J. E. (2010): *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. W. W. Norton and Company, New York.
- Szalai E. (2009): „Szakítópróba. A globális válság és magyarországi hatásai.” In: Miszlivetz F. (szerk.) *Eredeti válság-felhalmozás*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Szombathely – Budapest.

- Szalavetz A. (2015): Post-crisis approaches to state intervention: New developmentalism or industrial policy as usual? *Competition and Change*. 19(1): 70-83.
- Szanyi M. (2009/a): „A globális válság eredete, fő dimenziói és egyéb jellemzői.” In: Farkas P. (szerk.) *A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások. 1. kötet. Világgazdasági súlyponteltolódások*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szanyi M. (2009/b): „Válság és versenyképesség.” In: Farkas P. (szerk.) *A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások. 1. kötet. Világgazdasági súlyponteltolódások*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szanyi M. (2013): „A világgazdasági integrációt segítő gazdasági stratégiák fejlődése – alkalmazási tapasztalatok.” In: Szanyi M. (szerk.) *Válság és megújulás. Múlt, jelen és jövő a világgazdaságban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szentes T. (2006): „Az állam szerepe a felgyorsult globalizáció korában.” *Köz-gazdaság*. 1(1): 15–46.
- Szentes T. (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Tanzi, V. (2011): *Government versus markets: the changing economic role of the state*. Cambridge University Press, New York.
- UNCTAD (2000): *Trade and Development Report 2000*, http://unctad.org/en/Docs/trdr2000_en.pdf. Letöltve: 2016.03.26.
- United Nations (2006): *World Economic and Social Survey 2006*. New York. http://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_archive/2006wess.pdf. Letöltve: 2016.03.26.
- Várhegyi É. (2010): cím nélkül. In: Körkérdés a válságról és az állami beavatkozásról. *Külgazdaság*, LIV. évf., január–február.
- Wade, R. H. (2014/b): *The Developmental State: New Perspectives*. For meeting of JICA/IPD task force on industrial policy & transformation, Jordan, June 5-6.
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világrendszer elméletbe*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Wikipédia: 2008-09 *Keynesian resurgence*. https://en.wikipedia.org/wiki/2008%E2%80%9309_Keynesian_resurgence. Letöltve: 2016.03.26.
- Williams, M. (2014): “Rethinking the Developmental State in the Twenty-First Century.” In: Michelle W. (szerk.) *The End of the Developmental State?* Routledge, New York.
- Wolf, M. (2008): “The rescue of Bear Stearns marks liberalisation’s limit.” *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/8ced5202-fa94-11dc-aa46-000077b07658#axzz484eNT5CI>. Letöltve: 2016.03.26.
- World Bank (2005): *Economic Growth in the 1990s. Learning from a Decade of Reform*. IBRD, Washington D. C. <http://www1.worldbank.org/prem/lessons1990s/chaps/frontmatter.pdf>. Letöltve: 2016.03.26.
- World Bank (2000): *World Development Indicators 2000*. Washington D. C. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/13828>. Letöltve: 2016.03.26.

STATISZTIKÁK:

<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

Az adatok elérhetőek innen is: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

<https://data.oecd.org/gga/general-government-spending.htm>

<http://www.economicjunkie.com/us-government-spending-1902-2010/>

**A RICZ J. (2015): FEJLESZTŐ ÁLLAM – EGY LETŰNT VILÁG NYOMÁBAN?
C. DOLGOZATÁBÓL IDÉZETT RÉSZBEN (A JELEN DOLGOZAT
2. FEJEZETÉBEN) SZEREPLŐ FORRÁSOK:**

- Amsden, A. – Chu, W. W. (2003): *Beyond Late Development: Taiwan's Upgrading Policies*. MIT Press, Massachusetts.
- Beeson, M. (2004): "The Rise and Fall (?) of the Developmental State: The Vicissitudes and Implications of East Asian Interventionism." In: Low, L. (szerk.) *Developmental States: Relevancy, Redundancy or Re-configuration*. Nova Science Publisher, New York.
- Benczes I. (2002): "A fejlesztő állam válsága Ázsiában." *Külgazdaság*, 46(5): 23-40.
- Evans, P. B. (2014): "The Developmental State: Divergent Responses to Modern Economic Theory and the Twenty-First Century Economy." In: Williams, M. (szerk.) *The End of Developmental State*. Routledge, New York.
- Johnson, C. (1998): "Economic Crisis in East Asia: the Clash of Capitalisms." *Cambridge, Journal of Economics*. 22:653-61.
- Johnson, C. (1999): "The Developmental State: Odyssey of a Concept." In: Woo-Cummings, M. (szerk.) *The Developmental State*. Cornell University Press, New York.
- Krugman, P. (1994): "The Myth of Asia's Miracle." *Foreign Affairs*. 73(6): 62-78.
- Krugman, P. (1997): "What Ever Happened to the Asian Miracle?" *Fortune*. 136(4): 26-29.
- Low, L. ed. (2004): *Developmental States: Relevancy, Redundancy Or Reconfiguration?* Nova Publishers, New York.
- O'Riain, S. (2000): "The Flexible Developmental State: Globalization, Information Technology and the 'Celtic Tiger'." *Politics & Society*. 28: 157-193.
- Pang, E. (2000): "The Financial Crisis of 1997-98 and the End of the Asian Developmental State." *Contemporary Southeast Asia*. 22(3): 570-593.
- Robinson, M. – White, G. (1998): *The Democratic Developmental State. Politics and Institutional Design*. Oxford University Press, Oxford.
- Wade, R. H. (2010): "After the Crisis: Industrial Policy and the Developmental State in Low-Income Countries." *Global Policy*. 1(2): 150-161.
- Wade, R. H. (2014): "'Market versus State' or 'Market with State': How to Impart Directional Thrust." *Development and Change*. 45(4): 777-798.
- Weiss, L. (1998): *The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era*. Polity Press, Cambridge.
- Weiss, L. (2000): "Developmental States in Transition: Adapting, Dismantling, Innovating, not 'Normalizing'." *The Pacific Review*. 13(1): 21-55.

- Williams, M. ed. (2014): *The End of Developmental State*. Routledge, New York.
- Wong, J. (2004): "The Adaptive Developmental State in East Asia." *Journal of East Asian Studies*. 4(3): 345–362.
- Woo, M. ed. (2007): *Neoliberalism and Institutional Reform in East Asia*. Palgrave Macmillan, New York.

Az Egyetemért Emlékérem kitüntetést azoknak az egyetemi dolgozóknak és Egyetemen kívüli személyeknek adományozza az intézmény, akik kiemelkedő szerepet játszottak az Egyetem hírnevének öregbítésében, tekintélyének növelésében.

Az idei kitüntetettek:

- Aczél Petra, Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar
- Ádám Éva, Gazdasági Igazgatóság
- Balázsné Mócsai Andrea, Közgazdaságtudományi Kar
- Bartus Tamás, Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar
- Dobos Ágota, Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar
- Melegh Attila László, Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar
- Mogyorósi János, Műszaki és Informatikai Igazgatóság, Informatikai Szolgáltató Központ
- Pósvai Adrienn Éda, Oktatási Rektorhelyettesi Iroda
- Solymosi István Tamás, Közgazdaságtudományi Kar
- Szalai Gábor, Nemzetközi és Innovációs Igazgatóság
- Virág Miklós, Gazdálkodástudományi Kar

A Rektori Kitüntető Okleveleket valamint a Kancellári Kitüntető Okleveleket azon kollégáink érdemelték ki, akik kiemelkedő munkájukkal segítették az Egyetem céljainak elérését.

Rektori Kitüntető Oklevelet kapott:

- Daruka Magdolna, Tanárképző és Digitális Tanulási Központ
- Kováts László, Közgáz Campus Igazgatóság, Testnevelési és Sportközpont
- Megyeri Krisztina, Közgazdaságtudományi Kar
- Móricz Péter, Gazdálkodástudományi Kar
- Veit József, Gazdálkodástudományi Kar
- Wimmer Ágnes, Gazdálkodástudományi Kar